

PÁLEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

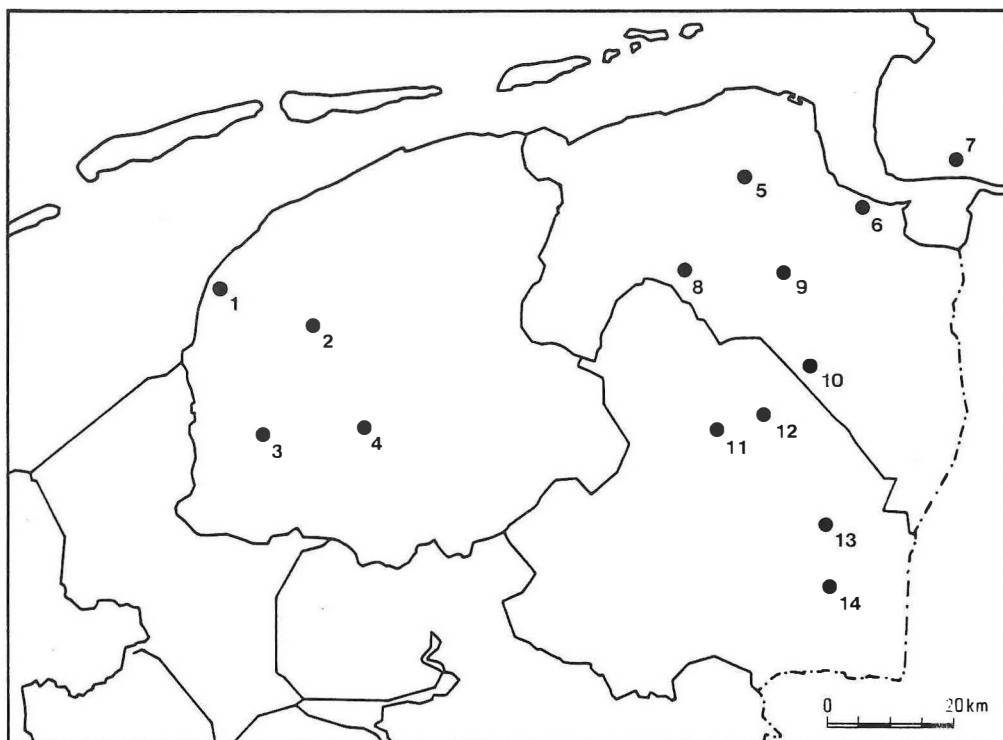
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA	
Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL	
Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA	
De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA	
Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE	
Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL	
Het ongehoornde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER	
Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE	
De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES	
De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY	
Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK	
In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

EEN ONBEKEND STEENHUIS TE HEVESKES (GR.)

P.B. Kooi, K. Klaassens en J.H. Zwier

In het industriegebied van Delfzijl ligt de inmiddels volledig ontvolkte wierde Heveskes. Slechts een enkele schuur en het kerkje vormen de laatste, zichtbare resten van dit dorp. Onder het maaiveld is echter nog steeds het bodemarchief van vele eeuwen bewoning aanwezig.

Ten behoeve van de aanleg van een fabrieksterrein werd ten noorden van de kerk een deel van de wierde afgegraven. Na overleg tussen de provinciaal-archeoloog H.A. Groenendijk en ing. G.P. Nijburg van het Havenschap Delfzijl, werd het BAI ingeschakeld voor de uitvoering van een verkennende noodopgraving. Op 21 en 22 juni 1993 werd het hoogste deel van het reeds ontgraven vlak bij het centrum van de wierde machinaal geschaafd en een deel van het noord-zuidprofiel evenwijdig aan de spoorbaan schoongestoken. Tenslotte werd in een nieuw gegraven oost-westverlopende sloot langs het kerkhof het niveau van de zool van de wierde ten opzichte van NAP vastgesteld.

Het gebied rond Heveskes heeft een bewogen geschiedenis; de inwoners hebben in de loop der eeuwen veel geleden door overstromingen en oorlogsgeweld. De eerste bewoners zullen zich waarschijnlijk reeds voor het begin van de jaartelling op de onbedijkte kwelders langs de oever van de Eems hebben gevestigd. De oorspronkelijke nederzettingen zullen zich hebben geconcentreerd op een kwelderrug die van Farmsum, Weiwerd, Heveskes, Oterdum en vervolgens in de richting van de Punt van Reide liep. In de eerste eeuwen van onze jaartelling waren de omstandigheden in het kustgebied gunstig. In die periode kan de bewoning zich meer naar het zuiden op lagere gronden hebben uitgebreid in de lijn Geefsweer-Lalleweer. Karakteristiek voor die tijd zijn de groepjes verhoogde woonplaatsen, o.a. langs het Termunter Zijldiep

en bij Heveskesklooster, naast nieuwe, grotere wierden, zoals Borgsweer.

Reeds voor de bedijkingen moeten aanzienlijke stukken van de oorspronkelijk bewoonde gebieden langs de Eems zijn weggeslagen. Bovendien bevindt zich onder de kleilagen met de bewoning een veenpakket dat in de loop der eeuwen behoorlijk geklonken is. In het hier besproken gebied moet daardoor de bodem met 1 tot 1,5 m zijn gedaald. Daardoor ligt de zool van de wierde bij Heveskes nu op ongeveer 0,65 m -NAP en bij Hevesklooster op -0,60 (Boersma, 1988). Bij overstromingen, zoals de Allerheiligenvloed in 1570, de Sint Maartensvloed in 1686 en de inundaties ter verdediging van de stad Groningen in 1672 kwam het gebied volledig onder water. De landwegen, die van de wierden naar het achterland liepen hadden deels ook het karakter van dijkjes, zoals de Kaaijenlaan, waarin waarschijnlijk ten gevolge van de inbraak van de Dollard in de 15e en 16e eeuw vanuit het oosten doorbraken met vijf diepe kolken zijn ontstaan. De afwatering verliep oorspronkelijk via de Sijpe. Bij een stormvloed in 1361 is deze zijkwaarschijnlijk weggeslagen en ontstond het Oterdummer zijlvest. Schepper was aanvankelijk de commandeur van Heveskesklooster, later de heer van Farmsum. Het klooster had met zijn omvangrijke grondbezit groot belang bij een goede afwatering. Men trachtte het voortschrijdend verlies aan grond bij de Eems tot staan te brengen door de aanleg van een nieuwe zeedijk meer landinwaarts, achtereenvolgens in de jaren 1486 en 1578. Oterdum kon nog juist worden behouden (fig. 1).

Behalve door wateroverlast werden de bewoners ook nog regelmatig geplaagd door oorlogshandelingen. Heveskes lag aan de verbindingsweg tussen Groningen en Ostfriesland. Oterdum had lange tijd een

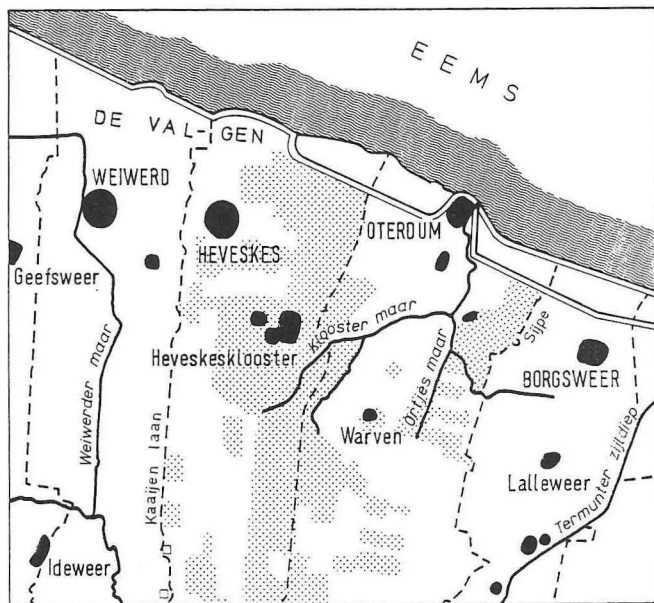

Fig. 1. Vereenvoudigde kaart van Heveskes en omgeving, naar de topografische kaart van 1900. De kerspelgrenzen zijn met streepjeslijnen aangegeven; het bezit van Heveskesklooster is gepointilleerd; twee blokjes geven de plaats van kolken in de Kaaijendijk aan (tek. G. Delger).

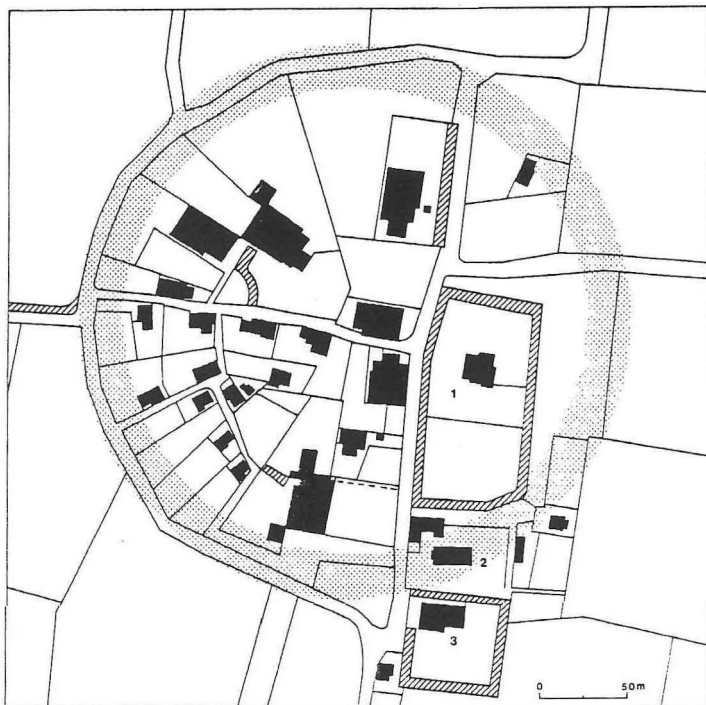
verbinding per veer met Emden en was met een blokhuis versterkt. In 1505 werden Heveskes en het klooster geplunderd en in brand gestoken door troepen van de stad Groningen. In 1583 werd Heveskesklooster door de troepen van Wigbold van Ewsum in brand gestoken, terwijl voor de aanleg van de schans bij Oterdum stenen werden weggehaald en kerk en toren van Heveskes deels werden afgebroken en het houtwerk als brandstof werd benut.

Zoals we op de kadastrale minuut van 1826 kunnen zien had de wierde Heveskes een zeer merkwaardige plattegrond (fig. 2) De westelijke helft was halfrond met een radiale verkaveling naar het hoogste punt in het midden en een ringweg aan de voet van de wierde. In de aldus gevormde percelen lag nog een aantal boerderijen met het woongedeelte naar het hogere midden en de schuur naar de weg. Een dergelijk soort verkavelingspatroon komt veel voor en kan reeds omstreeks het begin van de jaartelling zijn ontstaan. Opvallend is de ligging van de boerderijen dicht naar het hoge centrum van de wierde. Dit zal voornamelijk beïnvloed zijn door de voortdurende bodemdaling en de angst voor dijk-

doorbraken. Nog ongunstiger moet de situatie op het lager gelegen Lalleweer zijn geweest. Op een kaart van provinciale goederen uit 1731 bestaat de bewoning uit vier boerderijen die op het hoogste punt dicht tegen elkaar dringen. Een strook land aan de zuidzijde wordt dan veelbetekenend Zuiderzee genoemd. Op de kadastrale minuut van 1826 is één van de vier verplaatst naar de randzone (fig. 3).

De indeling van de oostelijke helft van de wierde Heveskes verschilde volkomen van de westelijke. Aan de voet van de wierde lag het omgrachte vierkante erf van de pastorie. Vervolgens de kerk op het afzonderlijk verhoogde, rechthoekige kerkhof (nu op 2,40 m +NAP) en op het hoogste stuk een groot, langgerekt erf met een huis, omgeven door een gracht. Het onderzochte vlak lag binnen dit laatstgenoemde erf en leverde een verrassend resultaat op (fig. 4). In de mest- en ophogingslagen van de wierde tekende zich de ingraving van een funderings sleuf af, bestaande uit een ca. 2 m brede baan van schone klei, die een rechthoek vormde van buitenwerks bijna 9x10,5 m. In doorsnede had de greppel een vrijwel vlakke bodem, die tot 0,14 m +NAP

Fig. 2. Plattegrond van Heveskes, naar de kadastrale minuut van 1826. De omtrek van de wierde is met een grijze rand aangegeven. 1. plaats van het steenhuis; 2. kerk; 3. pastorie (tek. G. Delger).

in de wierde was ingegraven. Kennelijk was getracht een gelijkmatige stabiele basis in de afwisselende lagen mest en klei te maken. Van het metselwerk, dat op een hoger niveau moet zijn begonnen, werden in de reeds vergraven grond fragmenten van groot formaat baksteen aangetroffen (9-10x16x? cm). Op ongeveer 8 m afstand buiten de funderingssleuf werd een deel van een rondlopende gracht gevonden, die in het vlak ruim 4 m breed was. De vulling was rijkelijk gemengd met puin van bakstenen met de hierboven vermelde afmetingen. Het profiel door de gracht laat zien, dat deze aan de buitenzijde het diepst was ingegraven, namelijk tot 0,50 m -NAP. De insteek van de gracht aan de buitenzijde kon nog juist worden vastgelegd in het profiel langs de rand van het terrein en lag op 2,70 m +NAP, zodat de totale diepte van de gracht oorspronkelijk 3,20 m moet zijn geweest. Bij een talud met een helling van 1:1 heeft de gracht een bovenwijdte van ca. 10 m gehad.

Door de afmetingen en aard van de fun-

dering en het gevonden formaat stenen is het zeker dat hier een steenhuis heeft ge-

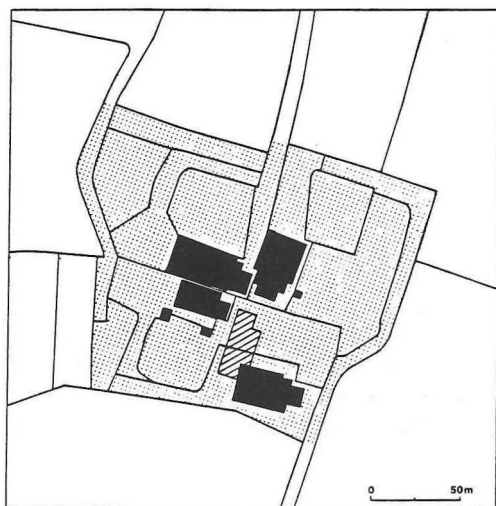

Fig. 3. Plattegrond van Lalleweer, naar de kadastrale minuut van 1826. De oorspronkelijke ligging van de zuidelijke boerderij in 1731 is gearceerd (tek. G. Delger).

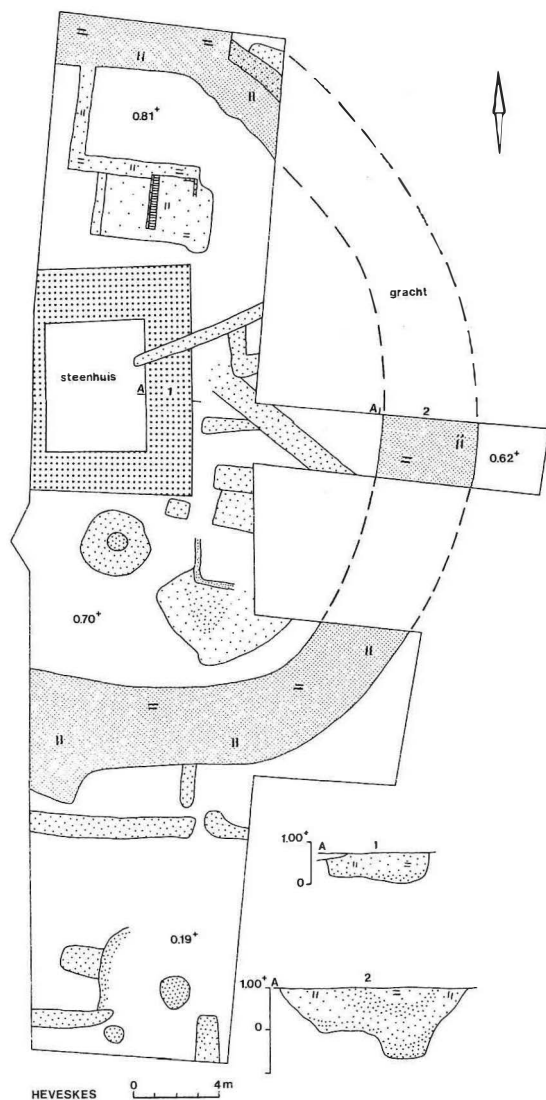

Fig. 4. Plattegrond van het opgravingsvlak met de funderingssleuf van het steenhuis en de gracht, met hun profielen en de hoogtes van het opgravingsvlak ten opzichte van NAP (tek. J.H. Zwier).

staan op een omgracht deel van de wierde Heveskes. Het vondstmateriaal uit de gracht, de funderingssleuf en de rest van het onderzochte vlak bestaat vrijwel uitsluitend uit kogelpotscherven, daterend uit

de 12e-14e eeuw. Enkele losse vondsten uit de afgegraven grond dateren uit de 8e-9e eeuw. Ook de metaalvondsten, die met de detector zijn opgespoord geven geen oudere datering. Hieruit kunnen we concluderen, dat de wierde in de middeleeuwen nog aanzienlijk is opgehoogd en vergroot en dat de oudste kern bij de afgraving niet is aangesneden, maar zich dieper en meer westwaarts onder het centrum van de wierde bevindt. Wellicht geeft het pad aan de zuidwestzijde op de plattegrond daar de begrenzing van de oude kern aan. Twee van de boerderijen aan de noordwestzijde sluiten daar wat betreft hun ligging bij aan.

Uit het verloop van een oudere sloot in het opgravingsvlak valt af te leiden, dat ook het oostelijk deel van de wierde een radiale verkaveling heeft gehad. Zoals we van de wierde Westerwijtwerd weten, kan een steenhuis met ronde gracht in een dergelijke verkaveling zijn ingepast. Mogelijk is het steenhuis in de 13e eeuw gebouwd. Het restant van de toren bij de kerk, daterend uit het eind van de 12e of het begin van de 13e eeuw is uit hetzelfde formaat baksteen opgetrokken. Overigens wijst de ligging van de kerk en de afwijkende verkaveling er op dat de oostelijke helft van de wierde in de middeleeuwen het bezit van één eigenaar is geweest, waardoor de indeling kon worden veranderd. Het steenhuis kreeg de beste plaats op het hoogste gedeelte. Lang zal dit steenhuis niet hebben bestaan, want scherven en puin uit de gedempte gracht tonen aan, dat het reeds in de 14e eeuw moet zijn verdwenen. Bij de brandschattingen in het begin van de 15e eeuw vluchtten de inwoners van Heveskes in kerk en toren om zich daar te verdedigen en over een steenhuis wordt niet gerept. Op de kadastrale minuut valt de plaats van het steenhuis weliswaar binnen een bijzonder groot, omgracht erf, maar het was niet meer als afzonderlijk ronddeel herkenbaar.

Schriftelijke bronnen over het nu ontdekte steenhuis zijn tot dusver niet bekend. Hopelijk zal nader archiefonderzoek opheldering kunnen verschaffen over de identiteit van de middeleeuwse bezitters.

Summary

In June 1993 a rescue excavation was carried out in the dwelling mound of the former village of Heveskes. The northeastern part of the mound was being dug away to create an industrial site. It is clear that the mound was substantially enlarged in medieval times. The oldest pottery sherds found on the spot dated from the 7th-8th century, although habitation in this area must have started at least by the first century AD. The site of a moated, medieval house was discovered. Defence structures like this are widespread and well known in the region, but in this case no documentary was available. Material from the moat suggests that the house was built with large bricks, probably in the 13th century, and was demolished already in the 14th century.

Noot

Met dank aan ing. B.P Nijburg, H. Brontsema en M. Feiken van het Havenschap Delfzijl, voor de medewerking en het kaartmateriaal.

Detectorspecialist J. Tillema uit Zeerijp was behulpzaam bij het opsporen van voorwerpen van metaal en het verzamelen van aardewerk.

Literatuur

Berghuis, W.J. & C. Scheffer, 1989. De geschiedenis van de kerk van Heveskes. *Groninger kerken* 6: 1, pp. 7-22.

Boersma, J.W., 1988. Een voorlopig overzicht van het archeologisch onderzoek van de wierde Heveskesklooster (Gr). In: M. Bierma et al., *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, pp. 61-87.